

УДК 316.4

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту соціології НАН України
Протокол № 7 від 29 жовтня 2019 року*

Наукові рецензенти:

доктор філософських наук Є. Головаха
доктор філософських наук А. Ручка

Авторський колектив:

*канд. соц. наук В. Казаков – підрозділ 15.3; канд. соц. наук І. Мариніч – нарис 17;
д-р соц. наук А. Мельніков – нариси 8 та 10; д-р соц. наук В. Пилипенко –
підрозділи 1.2 та 1.3, нариси 2 та 6, підрозділи 15.1, 15.2, 22.1 та 22.2;
аспірант В. Плющ – нарис 21; д-р соц. наук О. Рахманов – нарис 16;
д-р соц. наук В. Резнік – загальна редакція, передмова, нариси 5, 14 та 18,
післямова; канд. філос. наук М. Сакада – підрозділ 1.1, нариси 3, 4, 7 та 9,
підрозділ 22.3; д-р соц. наук В. Степаненко – нарис 19;
д-р соц. наук О. Шульга – нарис 20; д-р соц. наук Н. Черниш – нариси 11, 12 та 13.*

С69 Соціологічне метатеоретизування: історія та сучасність / За заг. ред.
В. Резніка. Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. 506 с.

Sociological Metatheorizing: History and Present Day / *V. Reznik* (Ed.).
Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine, 2019. 506 p.

ISBN 978-966-02-9049-5

У монографії представлено результати досліджень історії та сучасного стану метатеоретизування в соціології. Розглянуто особливості генези соціологічного метатеоретизування в 1950–1970-х роках, його специфікації, легітимації та інституціоналізації в 1980–1990-х роках, сучасних метатеоретичних пошуків соціологів після 2000 року. Проаналізовано філософські виміри метатеоретизування в соціології, метапарадигмальну структуру сучасного соціологічного знання, глобальний досвід та локальні специфікації загальносоціологічного теоретизування, основні метатеоретичні перспективи та дослідницькі програми сучасної соціології. Пропоновані узагальнення світового досвіду й досягнень соціологічного метатеоретизування допоможуть глибшому осягненню теоретичного розмаїття і тенденцій розвитку соціології, сприятимуть розширенню концептуальної сумісності соціологічних досліджень в Україні, підвищенню евристичного потенціалу соціологічного теоретизування в інтерпретації та концептуалізації соціальних процесів та феноменів, що спостерігаються останніми десятиліттями в українському суспільстві.

Для науковців, викладачів, докторантів, аспірантів і студентів.

УДК 316.4

ISBN 978-966-02-9049-5

© Інститут соціології НАН України, 2019

Зміст

Передмова (<i>Володимир Резнік</i>)	7
Нарис 1. Специфіка соціологічного метатеоретизування	10
1.1. Метатеоретизування як загальнонауковий феномен (<i>Микола Сакада</i>).....	10
1.2. Особливості метатеорії у структурі метасоціології (<i>Валерій Пилипенко</i>).....	15
1.3. Типи та напрями соціологічного метатеоретизування (<i>Валерій Пилипенко</i>).....	21
Нарис 2. Генеза метатеоретизування в соціології (1950–1970) (<i>Валерій Пилипенко</i>).....	34
2.1. Філософські витoki соціологічної метатеорії	34
2.2. Засади метатеорії соціології у версії Т. Парсонса	38
2.3. «Метатеоретичний скандал» в американській соціології	43
2.4. Спроба ідентифікації метатеоретичних засад соціології	49
Нарис 3. Соціологічне метатеоретизування у 1980–1990-х роках (<i>Микола Сакада</i>).....	59
3.1. Проблеми інституціоналізації соціологічної метатеорії	59
3.2. Метатеоретичні зрушення в американській соціології	68
Нарис 4. Реактуалізація метатеоретичного потенціалу соціологічної класики (<i>Микола Сакада</i>)	82
4.1. Метатеоретичний «образний ряд сили» Е. Дюркгайма	82
4.2. Доробок Г. Зимеля як «ресурс соціологічної метатеорії»	91
4.3. Метатеоретичне довершення теоретизування М. Вебера	98
Нарис 5. Проект позитивістської (мета)теорії Дж. Тернера у 1970–1990-х роках (<i>Володимир Резнік</i>)	111
5.1. Методологія Тернерової дослідницької програми	112
5.2. Типологія стратегій теоретизування в соціології	116
5.3. Оцінювання потенціалів теоретичних підходів	125
5.4. Позитивістська стратегія (мета)теоретизування	133

Нарис 5

ПРОЕКТ ПОЗИТИВІСТСЬКОЇ (МЕТА)ТЕОРІЇ ДЖ. ТЕРНЕРА*

Майже десятиліття тому вийшов друком тритомник «Теоретичні принципи соціології» [Turner, 2010a,b; 2012]. Це видання є одним із підсумків півстолітньої наукової кар'єри Джонатана Г. Тернера**. У передмові до першого тому праці автор пов'язує перспективи реалізації наукового потенціалу соціології з наявністю загальної соціологічної теорії. Така теорія покликана: 1) розробити загальні поняття, які відображають ключові властивості макро-, мезо- і мікрорівня людської соціальної організації; 2) запропонувати чіткі принципи, що пояснюють оперативну динаміку взаємозв'язків цих властивостей; 3) забезпечити загальне пояснення соціальної реальності на всіх

* Автор нарисув В. Резнік.

** Джонатан Г. Тернер – видатний професор соціології Каліфорнійського університету в Ріверсайді (США). Він передусім відомий як розробник загальної теорії соціології. Спеціалізується також у галузях історії соціологічної теорії, філософії науки, порівняльної соціологічної теорії, теоретичного конструювання, порівняльного інституціоналізму, соціальної психології, соціальної стратифікації та нерівності, історичної соціології, расових та етнічних відносин, соціальної екології людини, людської та соціетальної еволюції, соціології емоцій, еволюційної соціології, нейросоціології та моделювання соціальних процесів. Станом на 2015 рік Дж. Тернер був автором і співавтором 40 книг, а також понад 200 статей і розділів книг. Чимало з них неодноразово перевидавалися. Зокрема, книга «Структура соціологічної теорії» витримала сім видань у США – у 1974 (зокрема переклад російською), 1978, 1982 (зокрема переклад польською), 1986 (зокрема переклад китайською і корейською), 1990, 1998 (зокрема переклад польською, китайською та арабською) та 2002 (зокрема переклад китайською). Книга «The Emergence of Sociological Theory» теж була видана сім разів у США – у 1981, 1988, 1994 (зокрема переклад корейською), 1998 (зокрема переклад китайською і корейською), 2002, 2006 та 2012 роках. Аналогічно його книга «American Ethnicity: A Sociological Analysis of the Dynamics of Discrimination» (перші чотири видання – у співавторстві з Адальберто Агірре) видавалася сім разів у США – у 1994 (зокрема переклад японською), 1998, 2000, 2004, 2006, 2008 та 2011 роках. Після 2000 року також побачили світ його книги «Face-to-Face: Toward a Sociological Theory of Interpersonal Behavior» (2002), «Human Institutions: A Theory of Societal Evolution» (2003), «Sociology» (2006), «Incest: Origins of The Taboo» (2005; у співавторстві з Олександром Мар'янські), «Sociology of Emotions» (2005; у співавторстві з Яном Стетсом), «Human Emotions: A Sociological Theory» (2007), «On The Origins of Human Society by Natural Selection» (2008; у співавторстві з Олександром Мар'янські), «The Problem with Emotions in Societies» (2011), «Contemporary Sociological Theory» (2013), «Theoretical Sociology: 1830 to the Present» (2013), «Theoretical Sociology: A Concise Introduction to Twelve Theoretical Orientations» (2013), «Revolt from the Middle: Emotional Stratification and Change in Post-Industrial Societies» (2015).

рівнях організації людства [Turner, 2010a: p. viii–ix]. Більшу частину цих завдань уже виконали видатні соціологи-теоретики минулого й сучасності. Зокрема, О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс, Е. Дюркгайм, М. Вебер, Г. Зимель, В. Парето, Дж. Мід, Т. Парсонс, Н. Смелзер, Н. Луман та інші провідні теоретики розробили чималу кількість пояснювальних принципів і моделей. Однак зазначені принципи та моделі не були інвентаризовані, формалізовані й адекватно об'єднані. Спроби долання цієї фрагментації теоретичної соціології через розбудову її загальної теорії часто наражаються на епістемологічний негативізм, гостру й нищівну критику. Попри це Тернер зважився кинути виклик панівним у світовій соціології упередженням, підозрам і сумнівам щодо загальних теорій. Він проголосив «повернення великої теорії» в соціології й накреслив «перші кроки у розробленні загальної соціологічної теорії» [Turner, 2010a: p. 1]. Ідеться про необхідність узагальнити зроблене попередниками та сучасниками у відносно невеликій за кількістю сукупності абстрактних принципів і моделей. Спробу здійснення цього власне і презентовано у тритомнику. Її досвід і результати варті уваги й ретельного вивчення в Україні. Починати це вивчення потрібно зі з'ясування підстав та особливостей Тернерової стратегії розбудови загальної соціологічної теорії через узагальнення теоретичних принципів соціології. Знання підґрунтя цього наукового проекту вможливить осягнення та розуміння його значущості, сильних і слабких аспектів, досвіду та перспектив втілення його.

5.1. Методологія Тернерової дослідницької програми

Тернер підмітив, що соціологи зазвичай відчувають неабияке збентеження, порівнюючи свою науку зі зрілими науками. Соціологія виглядає програшно не лише на тлі природничих наук на кшталт хімії, фізики та біології, а й поряд із такими поведінковими науками, як психологія, демографія й економіка. Відчуття власної неспроможності соціологів з огляду на ці зрілі наукові дисципліни Тернер пояснював усвідомленням відсутності в соціологічній науці добре розвиненої формальної теорії. Під останньою він розуміє загально-визнаний дисциплінарний корпус теоретичних принципів, що дали б можливість пояснювати, чому відбуваються події у світі. Тернерові імпонували розвинені науки, в яких пояснення відбувається із застосуванням обґрунтованого абстрактного принципу до певного набору

емпіричних подій [Turner, 1979/80: p. 145]. Такі принципи на дуже високому рівні узагальнення відбивають фундаментальні відношення «родових» властивостей світу. Відтак ці принципи застосовують поодинці або сукупно, щоби зрозуміти, чому світ функціонує певним чином. Тернер визначив пояснення цього стибу як аксіоматичне на підставі чітких і логічних дедукцій від абстрактних принципів до конкретних емпіричних гіпотез. Брак такого загальноприйнятого теоретичного підґрунтя в соціології він розглядав як ознаку незрілості її. Ця обставина спонукала до з'ясування, коли соціологія ухилилася у своєму розвитку від досягнення зрілості через розбудову загальних абстрактних теоретичних принципів.

Для цього Тернер порівняв стратегії теоретизування найвидатніших ранніх теоретиків Конта, Спенсера, Маркса, Зимеля, Дюркгайма, Вебера, Парето та Міда, а також стратегії пізніших теоретичних напрямів в американській соціології [Turner, 1979]. У підсумку було зауважено, що перші самосвідомі соціологи Конт і Спенсер розбудовували соціологію за лекалами природничих наук свого часу. Вони вважали, що можна виявити універсальні фундаментальні закони соціальної організації та змін без надмірного зосередження на з'ясуванні їхніх причин. Власне Конт започаткував позитивістський підхід, згідно з яким усі феномени є підпорядкованими незмінним природним законам, а відкриття цих законів і зведення числа їх до мінімуму – мета всіх зусиль дослідників. Скорочення числа цих законів необхідне, щоб обмежити предмет теоретичного аналізу суто інваріантними, базисними, опорними властивостями соціального світу. Подібним чином Спенсер намагався виявити фундаментальні властивості соціального світу та їхні співвідношення й узагальнити свої висновки про них як сукупність абстрактних принципів.

Під кутом зору Контового позитивізму вважалось неможливим жодне істинне спостереження феноменів будь-якого роду, окрім випадків, коли його спершу спрямовує, а зрештою й інтерпретує якась теорія. З іншого боку, за Контом, не лише факти не можна спостерігати без керівництва з боку теорії, а й кожна теорія має ґрунтуватися на спостережуваних фактах. Спенсер теж наголошував, що теорія та спостереження мають бути в постійній взаємодії, за якої кожне з них зв'язується з іншим. Обидва ранні теоретики заперечували методологічні крайнощі – метафізичну спекулятивність і «голий» емпіризм – як перепони, що гальмують розвиток соціології. Тернер визначив головним підсумком їхньої творчості те, що соціологія набула певної початкової стратегії теоретизування.

Згодом ця стратегія частково збереглася й розвинулася у працях Парето і Зимеля. Проте їхній доробок від часу його появи кілька десятиліть поспіль соціологічна спільнота здебільшого ігнорувала, а потім, після остаточного визнання, надала йому дещо відмінних інтерпретацій. У працях набагато впливовіших Маркса, Дюркгайма та Вебера рання теоретична стратегія Конта і Спенсера була великою мірою ревізована. Ревізія виявилася в нехтуванні пошуком універсальних законів соціальної організації та загальних абстрактних теоретичних принципів, що становлять суть будь-якої розвиненої науки. Понад те, слухність пошуку зазначених універсальних законів, по суті, оскаржив Маркс своїм обґрунтуванням історичного підходу до соціальних феноменів. В американській соціології 1930–1980 років, з Тернерового погляду, переважила хибна реконструкція спадку раних видатних теоретиків: запозичувалися й відтворювалися головню периферійні елементи їхніх теоретичних стратегій.

Загалом відхилення від стратегії розбудови загальнотеоретичного підґрунтя, що її окреслили Конт, Спенсер і Парето, Тернер трактував як одну з головних причин теоретичної незрілості соціології. У підсумку соціологічне теоретизування відволіклося на другорядні завдання і втратило строгість своїх побудов. Загальнотеоретичні пошуки й розвідки здебільшого не схвалювалися соціологічною спільнотою. Теоретизування такого кшталту зазвичай таврували за «спрощеність» і «відірваність від емпірики». І це попри те, що в поважаних зрілих науках теорія розвивалася до простих узагальнень і принципів, абстрагувалася від свого емпіричного підґрунтя й подеколи загалом не тестувалася безпосередньо, а лише опосередковано. Така теорія за своєю природою абстрактна, бо спрощує і схематизує бачення реальності – підноситься над емпіричними деталями, увиразнює основні сталі властивості та динаміку особливостей її. Тож переконаність у слухності теоретичної стратегії, започаткованої Контом, спонукала Тернера до амбітної спроби її сучасної реінкарнації.

Однак Конт вважав за необхідне моделювати закони соціології за взірцем законів сучасної йому фізики. Натомість Тернер намагався уточнити форму соціологічних законів, щоби вона була релевантною рівневі розвитку науки в наш час. Він звернув увагу на трактування наукового закону в межах сучаснішого «логічного позитивізму», що їх запропонували Р. Карнап, К. Гемпель, Р. Кіт і Дж. Урі [Тернер, 1994: с. 120–122; 1999: с. 105–107]. Згідно з цією версією позитивізму, абстрактні наукові закони відображають існування окремих регулярностей в універсумі й пояснюють події, передбачаючи, що

буде в конкретному емпіричному випадку. Основою такого пояснення визначено «логічні дедукції» пояснювального до пояснюваного, тобто певної групи явищ. Закон тут використовується як підстава для тверджень, що пов'язують його з певним загальним класом емпіричних явищ. Ці твердження також передбачають очікувані наслідки якогось конкретного емпіричного випадку в межах цього загального класу явищ. Непідтверджене передбачення стає підставою для перегляду тверджень теорії.

Тернер вважав ці критерії логічного позитивізму надмірно строгими, дотримуватися яких повною мірою в дослідницькій практиці соціологів недоцільно. По-перше, критерій передбачення є нереалістичним за умов роботи дослідників у природних (не лабораторних) емпіричних системах через неможливість контролювати вплив сторонніх змінних. Контроль таких сторонніх чинників неможливий, оскільки вони можуть бути невідомими або не підлягати вимірюванню на підставі наявних методик чи з огляду на моральні/політичні міркування.

По-друге, припущення логічного позитивізму про недвозначність і ясність розрахунків, згідно з якими здійснюються дедукції від засновків до висновків, або від пояснювального до пояснюваного, не відповідали дійсності. На практиці зміст дедуктивної системи кожної наукової теорії, зокрема й у природничих науках, значною мірою становили вельми непослідовні міркування – свого роду «народні дедукції» (folk deductions) [Turner, 2010a: p. 6]. Інтерпретація емпіричної регулярності в них зводиться до розгляду її як прояву загальнішого процесу, відображеного в теоретичному принципі. Таким дедукціям притаманний водночас як формально-логічний, так і інтуїтивний характер. Їх «розрахунок» ґрунтований здебільшого на інтуїтивному відчутті того, що один або кілька теоретичних принципів є релевантними для пояснення. Тобто фактичне мислення дослідника, пов'язане зі встановленням зв'язку між динамікою, відображеного в абстрактних принципах, та особливостями емпіричного випадку, насправді відбувається радше інтуїтивно, ніж формально-логічно.

По-третє, ваду логічного (та Контового) позитивізму вбачали в нехтуванні причинності. Пояснення на підґрунті логічних дедукцій від засновків до висновків недостатні для соціологів, які прагнуть не лише зауважувати зв'язок феноменів, а й аналізувати процеси, що пов'язують їх. Важливо знати, як, чому і в який спосіб інваріантні властивості соціального світу спричиняються до певного результату в ньому. Це внеможливиює ігнорування причинності в аналізі основоположних соціальних процесів.

Отже, Тернер передусім вважав за необхідне пом'якшити вимогу «логічного позитивізму», згідно з якою номотетична теорія має спиратися на суто логічні дедукції від загальних законів до емпіричного випадку. Він також відхилив припущення, що номотетична теорія має бути аксіоматичною й виявляти дедуктивну строгість. Таке тлумачення дедукції мало спростити практику теоретизування в соціології, позаяк позбавляло теоретиків необхідності вдаватися до псевдодедуктивних пояснень. Разом з тим теоретики не повинні обмежуватися вивченням суто інваріантних регулярностей у соціальному світі, але обов'язково з'ясовувати їх причини та механізми. Свій методологічний підхід Тернер і далі вважав «номотетичним» поглядом на пояснення, але однозначно відрізняв його від моделі номотетичної теорії представників філософії науки. Тому він зосередився на відтворенні стратегії соціологічного теоретизування Конта і Спенсера з огляду на сучасний стан і можливості розвитку теоретичної соціології. Утім ці можливості уточнювалися в перебігу аудиту, систематизації й оцінювання потенціалу основних версій соціологічного теоретизування.

5.2. Типологія стратегій теоретизування в соціології

Більшість теоретичних підходів у соціології, за спостереженням Тернера, реалізовано у форматі пропозиційних схем. Пропозиція – теоретичне твердження, що визначає зв'язок між двома або більше змінними. Таке твердження показує, як варіація певної властивості соціального світу, позначеної одним поняттям, зумовлюється варіацією іншої властивості цього світу, позначеної другим поняттям. Тернер зауважує два виміри, за якими переважно варіюють пропозиційні схеми. Перший із них – рівень абстрактності пропозицій, заданий мірою абстрактності понять, якими вони оперують. Одні системи пропозицій дуже абстрактні, бо містять поняття, які не позначають жодного конкретного випадку, але всі випадки типу чи виду. Натомість інші системи пропозицій можуть пов'язуватись із емпіричними фактами і просто підсумовувати відносини між подіями в конкретних випадках. Другий вимір варіативності пропозиційних схем – спосіб поєднання та організації пропозицій. В одних випадках пропозиції поєднані та організовані за дуже явними, виразними й однозначними правилами. В інших випадках наявна довіль-

на інвентаризація пропозицій. За критеріями цих двох зазначених вимірів – абстрактністю і строгістю – Тернер виокремив низку різних типів пропозиційних схем (рис. 5.1).

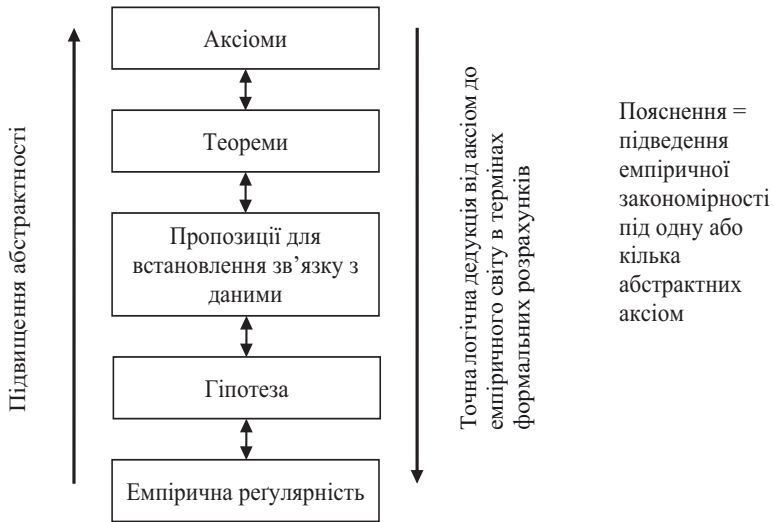
Аксіоматичний і формальний типи він однозначно ідентифікує як формати теоретизування, а пропозиційні схеми середнього рівня та емпіричних узагальнень – як здебільшого емпіричні результати досліджень з метою перевірки теорії. Проте ці два останні типи пропозиційних схем фігурують у Тернеровому порівнянні, оскільки емпіричні аналітики й дослідники часто розглядають їх як теорії окремих предметних царин і галузей соціології. Натомість Тернер вважав ці схеми належними до емпіричного знання.

Зокрема, емпіричні узагальнення про конкретні події в конкретних контекстах є не надто абстрактними твердженнями, що наповнені емпіричним змістом, який не має стосунку до позачасових процесів у соціальному світі. Чимало таких узагальнень у вигляді пропозицій про емпіричні закономірності продукують у більшості окремих предметних царин соціології.

Пропозиційні схеми середнього рівня, що їх часто називають теоріями середнього рівня, є абстрактнішими емпіричними узагальненнями, ніж емпіричні узагальнення з окремих досліджень. Свого часу доцільність їх розроблення була ґрунтовно аргументована [Мертон, 2006: с. 64–104]. Емпіричний зміст пропозицій середнього рівня стосується загальніших змінних, що позначають цілі класи феноменів у багатьох емпіричних контекстах. Ідеться про феномени, які зустрічаються в різних сферах соціальної реальності або існують безвідносно до часу та місця.

Формальний тип пропозиційних схем у соціологічному теоретизуванні вирізняється розробленням високоабстрактних пропозицій у вигляді принципів, використовуваних для пояснення певних емпіричних подій. Прикладом артикуляції таких принципів Тернер вважав низку постулатів соціального обміну, що їх сформулював Дж. Гоманс [Turner, 1979/80: р. 145; 1985, р. 26]. Ці пропозиції зазвичай групуються в ієрархічну формальну систему тверджень і трактуються як свого роду закони вищого порядку стосовно емпіричних подій. Пояснення емпіричних подій полягає в тому, щоб розглядати їх як вияви чи приклади дії цих своєрідних законів. По суті, формальне теоретизування є спробою створити та об'єднати абстрактні принципи на кшталт групи законів, що стануть підставами для нестрогих дедукцій у поясненнях емпіричних подій. Водночас згідно з формальними пропозиціями постульовані в них взаємозв'язки між поняттями є істинними за відсутності впливу на позначені цими поняттями феномени неврахованих сторонніх чинників. Тернер

Аксиоматичний:

Формальний:

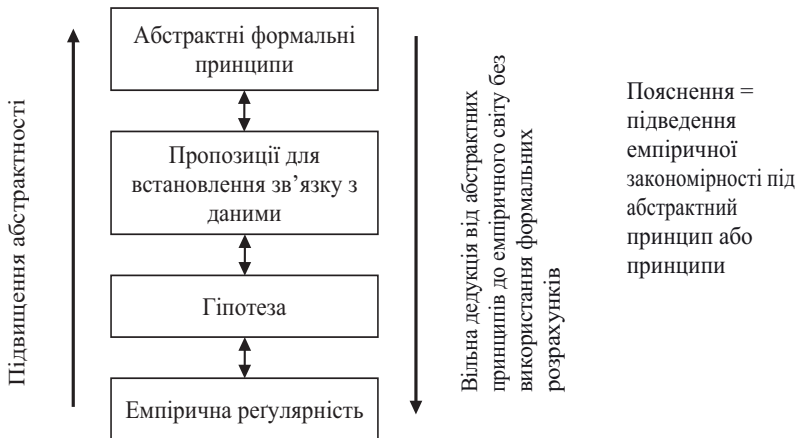
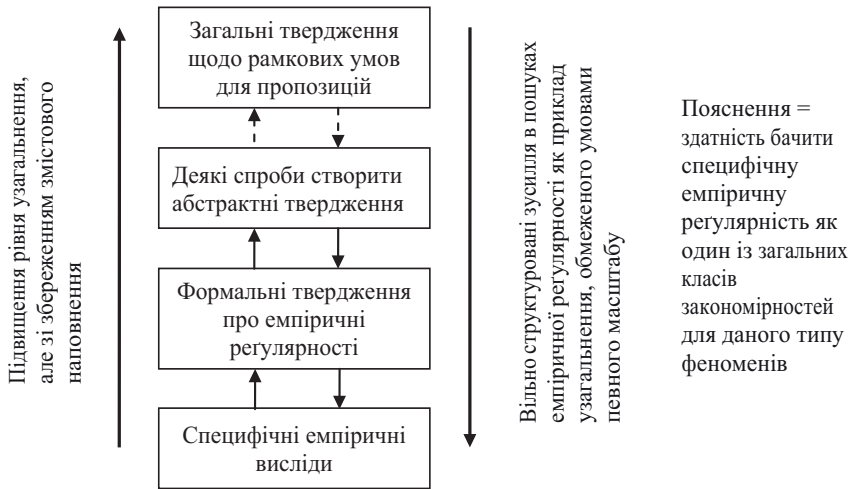

Рис. 5.1. Типи пропозиційних схем [Turner, 1990b: p. 16]

схильний відносити до формального типу більшість теоретичних схем у соціології.

Порівняно із формальним типом для аксиоматичного типу соціологічного теоретизування характерні більш строгі пропозиційні

Середнього рівня:

Емпіричного узагальнення:

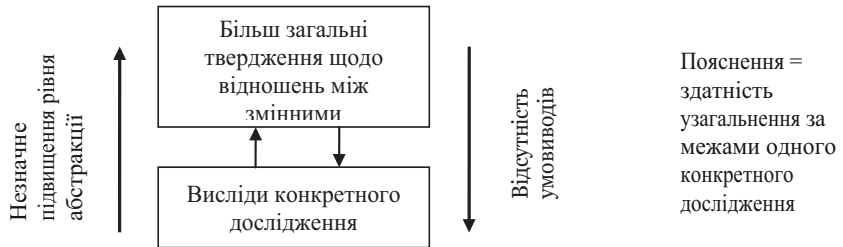

Рис. 5.1. (Продовження) [Turner, 1990b: p. 17]

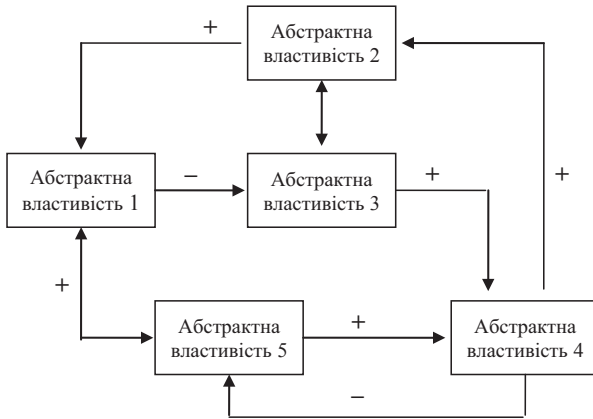
побудови. Окрім викладу пропозицій в ієрархічному порядку, аксіоматична організація теоретизування виявляє себе: 1) різною мірою абстрактності/конкретності використовуваних понять; 2) сукупністю тверджень існування, що визначають сферу умов теорії – описують типи та класи ситуацій, до яких застосовні поняття та пропозиції, що включають ці твердження; 3) наявністю на вершині пропозиційної ієрархії аксіом – високоабстрактних тверджень, на підставі яких згідно з різними правилами логічно формулюються теореми – всі інші, менш абстрактні теоретичні твердження. Тернер зауважив низку критеріїв добору зазначених аксіом, серед яких: обов'язкова узгодженість (несуперечливість) аксіом одна з одною, але необов'яз-

кова їх логічна взаємопов'язаність; високий рівень абстрактності аксіом; визначення аксіомами відносин між абстрактними поняттями на кшталт законів; інтуїтивна правдоподібність аксіом та самоочевидність їхньої істинності. Кінцевий результат відповідності теоретизування аксіоматичним принципам вбачається в сукупності взаємопов'язаних пропозицій, кожна з яких виходить принаймні з однієї аксіоми і зазвичай абстрактніших теорем. Варто нагадати, що Тернер уже при визначенні власних методологічних засад зауважував нереальність аксіоматики в соціології. Відтак, імовірно, ця стратегія фігурує в його типологізації теоретичних підходів як недосяжний взірць або еталон теоретизування, з яким соціологам слід часом звернутися, щоб не ставати надто самовпевненими.

Реалізація соціологічного теоретизування у форматі схем моделювання передбачає візуальну презентацію у доступному для сприйняття вигляді понять і їх співвідношень, що відбивають найважливіші властивості та процеси соціального світу. Метою тут є увиразнення бачення та поглиблення розуміння зазначених властивостей і процесів. За Тернеровим переконанням, більшість схематичних моделей у соціології будуються, щоб підкреслити й виокремити причинно-наслідкові зв'язки між певними властивостями світу. Для репрезентації такого зв'язку модель показує, як зміни значень одного набору змінних пов'язані зі змінами значень інших змінних. Моделювання можна здійснювати засобами нейтральних мов, зокрема математичної, – у вигляді рівнянь регресії, серії диференціальних рівнянь. Та якщо рівняння не допомагають створити певної форми графічного подання модельованого, Тернер вважає за краще унаочнювати їх як пропозиції – формальні твердження співвідношень між змінними. Отже, серед елементів моделі як схематичного зображення соціальних подій він виокремлює: 1) поняття, що позначають і висвітлюють певні особливості світу; 2) розташування цих понять у візуальному просторі для відображення впорядкованості подій у світі; 3) символи для позначення зв'язків між поняттями – лінії, стрілки, вектори, знаки валентності їх тощо. Ці елементи можуть бути певним чином зважені або послідовно зорганізовані для відображення подій із плином часу. Також вони можуть набувати вигляду складних схем відносин на кшталт взаємозв'язків, циклів, ланок зворотного зв'язку та інших потенційних способів впливу властивостей світу одна на одну. Тернер виокремлює аналітичний і причиннісний типи моделей із зауваженими характеристиками (рис. 5.2) і вказує дві підстави цього виокремлення.

По-перше, деякі моделі є абстрактнішими, ніж інші, оскільки поняття в них не прив'язані до жодного конкретного випадку. Натомість

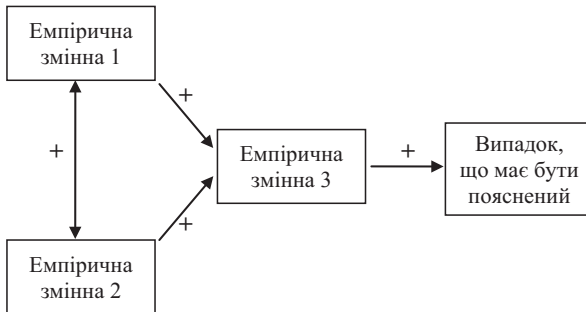
Аналітичні моделі:

Пояснення = здатність складати карту ключових зв'язків (за можливості зважених) між основними властивостями певного класу процесу або феномену

↔ = Напрямки, які можна зважити та позначити

Причиннісні

Пояснення = відстеження причинних зв'язків між вимірними змінними, які враховують варіацію у випадку, що становить інтерес

↔ = Напрямки, які зазвичай означають статистичний зв'язок між змінними

Рис. 5.2. Типи схем моделювання [Turner, 1990b: p. 19]

мість в інших моделях поняття просто підсумовують статистичні відношення між змінними у певному наборі даних. По-друге, абстрактніші моделі майже завжди виявляють більшу складність у репрезентації причинних зв'язків серед змінних. Ці моделі містять схеми циклів, ланок зворотного зв'язку, взаємних наслідків та інші відображення зв'язків. Такі схематизації ускладнюють інтерпретацію причинних зв'язків між змінними в моделі та їх підсумовування на підставі звичайної статистики. Натомість менш абстрактні

моделі зазвичай репрезентують виразнішу причиннісну послідовність серед емпіричних змінних.

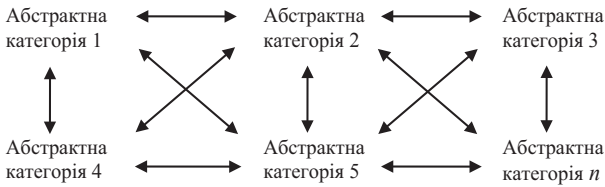
Зокрема, тип причиннісних моделей у соціології використовують для забезпечення детальнішої інтерпретації емпіричних узагальнень: причиннісні моделі здебільшого виявляють незалежні змінні, що впливають на зміну певної залежної змінної, що цікавить дослідників. Зазвичай реалізація цієї стратегії спирається на застосування багатовимірною статистичного аналізу за допомоги комп'ютера. У складніших випадках можливе: 1) виокремлення проміжних, або перехідних, змінних між залежними і незалежними змінними; 2) відображення впливів змінних у певній часовій послідовності; 3) виявлення деяких ефектів взаємодії серед змінних (Тернер наводить приклад «шляхового аналізу» – популярного методу моделювання в американській соціології 1970-х років). У підсумку причиннісна модель допомагає увиразнити емпіричний зв'язок між змінними в конкретному контексті.

Якщо причиннісні моделі більш емпірично обґрунтовані, увиразнюють особливості конкретного емпіричного випадку і наголошують просту лінійну причинність, то аналітичні моделі – абстрактніші, бо вирізняють загальні властивості світу, і складніші, бо відбивають ширший набір зв'язків серед змінних. Аналітичний тип моделювання в соціології спрямований, як правило, на відображення відношень між абстрактнішими та загальнішими процесами. Тернер спостеріг, що аналітичні моделі (див. рис. 5.2) на практиці часто доповнюють розглянуті вище аксіоматичний і формальний типи пропозиційних схем (див. рис. 5.1). Ці моделі використовують для специфікації процесів, оперуючи поєднанням понять і пропозицій аксіоматичної та, частіше, формальної теорії: наприклад, процеси, задіяні у формуванні взаємовідношень між конфліктами й солідарністю або між розмірами та диференціацією у соціальних системах. При цьому вводять додаткові поняття, а зважені, прямі, опосередковані, зворотні, циклічні й інші патерни впливу їх одне на одне схематизуються. Як результат аналітична модель розкриває те, як і чому пов'язані властивості світу. Разом з тим, як запевняє Тернер, аналітичні моделі (див. рис. 5.2) можуть бути використані й задля опису процесів, що утворюють зв'язок між змінними у пропозиціях середнього рівня (див. рис. 5.1). Зрештою можлива й розбудова аналітичних або причиннісних моделей заради них самих – без посилань на емпіричне узагальнення, теорію середнього рівня, формальну чи аксіоматичну теорію. Великою перевагою моделювання на тлі альтернативних форматів теоретизування визначено те, що воно вможливує доволі

складну репрезентацію комплексних відносин між багатьма змінними в досить простий спосіб.

Соціологічне теоретизування у форматі аналітичних схем спрямоване на класифікацію основних властивостей соціального світу. Теоретики зорганізують соціологічні поняття у класифікаційну схему, яка позначає ключові властивості та взаємозв'язки між цими властивостями в соціальному світі. Як висловлюється Тернер, поняття класифікаційної схеми аналітично «подрібнюють» (chop up) соціальний світ, а упорядкування понять надає соціальному світові сенс порядку. Тож пояснення емпіричної події постає тоді, коли для неї можна знайти місце у класифікаційній схемі. Тернер виокремив два основні типи аналітичних схем (рис. 5.3).

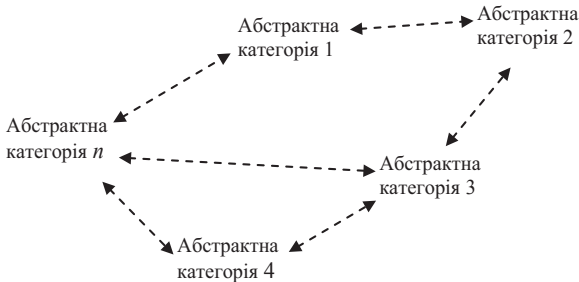
Натуралістична схема:

Пояснення = знаходження місця в типології для емпіричної події

↔ : Специфікувати у поняттях процеси, які пов'язують чітко визначені концептуальні категорії

Схема сенсбілізації:

Пояснення = інтерпретація подій у термінах категорій

↔ : Вільні та гнучкі зв'язки між сенсбілізуювальними концептуальними категоріями

Рис. 5.3. Типи аналітичних схем [Turner, 1990b: p. 10]

Схеми сенсифілізації трактовані ним як не надто строго дібрані сукупності понять, що призначені для орієнтації дослідників на певні процеси. Сенсифілізація понять тут означає підвищення чутливості їх до важливих процесів у соціальному світі. Зокрема, Г. Блумер і Е. Гіденс переконані, що поняття можуть бути лише сенсифілізувальними «пристроями», що мають змінюватися зі зміною соціальної реальності [Turner, 1990b: p. 6], адже соціальна реальність загалом мінлива і не виявляє інваріантних властивостей. Людська діяльність завжди змінює механізми, відображені через співвідношення понять у теоретичних твердженнях схем сенсифілізації. Тому ці поняття та їхні зв'язки у таких схемах завжди мають бути тимчасовими і сенсифілізувальними. Можна лишень інтуїтивно й тимчасово застосувати абстрактні поняття до фактичного потоку подій. Відтак сенсифілізувальні схеми зазвичай розбудовують як довільну робочу рамку понять*. Ця рамка понять застосовується не лише для інтерпретації подій, а й для з'ясування того, чи дають змогу дані поняття ліпше зрозуміти, як і чому ці події відбуваються. За винятком певних дуже загальних поняттєвих категорій, схема має бути гнучкою й відкритою до перегляду виходячи з обставин емпіричних змін світу. Тому пояснення тут є простою інтерпретацією подій, розглядом їх як прикладу тимчасових та сенсифілізувальних понять у схемі.

Стратегія розбудови натуралістичних схем виходить із того, що в соціальному світі, як і в фізичному та біологічному світах, існують вічні й універсальні процеси. Отже, мета теоретика полягає у створенні абстрактної концептуальної типології, яка є ізоморфною цим нескінченим процесам. Ідеться про: 1) намагання розробити «натуралістичну» схему у вигляді щільно переплетеної системи категорій; 2) сподівання на те, що ця категоріальна система даватиме спосіб, у який впорядковуються інваріантні властивості світу. Як приклад аналітичної схематизації Тернер зазначає теоретичний доробок Т. Парсонса. Найвідоміші Парсонсові схеми зводяться до виокремлення чотирьох підсистем соціальної системи суспільства, відповідних їм чотирьох структурних компонентів, чотирьох ключових аспектів розвитку та чотирьох основних функцій (схема AGIL) [Парсонс, 1998: с. 24]. Прихильники аналітичних схем вбачають у них необхідну передумову для розроблення інших форм теорії: така схема зорганізовує уявлення про властивості світу та забезпечує загальну

---

* Тернер зауважує приклад такої схеми у Гіденсовій праці [Гідденс, 2003]. Гіденс вважав дискурсивне використання такого роду концептуальних схем єдиною можливістю у соціології через фундаментальну мінливість соціального світу, що внеможливе виявлення законів щодо його інваріантних властивостей і процесів.

аналітичну структуру, на підґрунті якої розробляються пропозиції й моделі щодо конкретних подій.

Формат метатеоретичних схем Тернер розглядає як всеосяжний: метатеоретизування продукує не теорії, що пояснюють конкретні класи подій, але пояснення основних проблем, що їх мають розглянути теорії. У словниках префікс «мета» зазвичай визначається через такі слова, як «поява пізніше» або «після» попередніх подій. У більшості зрілих наук метатеоретизування постало апостеріорно – після того, як було успішно розроблено й використано цілу низку формальних теоретичних тверджень і форматів. Тоді науковці порушили питання: 1) які основні припущення про світ містять ці теоретичні твердження; 2) які стратегії потребують цих тверджень та їх організації у форматах або, навпаки, виключають їх; 3) які знання генеруються цими твердженнями та форматами, і що, навпаки, ігнорується.

Натомість Тернер спостеріг, що в соціології метатеорія переважно трактується і практикується як засновок, а не підсумок розбудови адекватних теорій (як каже Тернер з цього приводу: «віз ставлять перед конем»). Прихильники такого «завчасного», або апіорного метатеоретизування наголошують, що неможливо розвивати теорію, поки не будуть розв'язані фундаментальні епістемологічні та метафізичні питання. Ідеться про з'ясування принципового характеру людської діяльності, фундаментальної природи людини й сутності суспільства, характеру зв'язків між людьми в суспільстві, а також правильного способу розбудови та характеру теорії тощо. Ці спроби метатеоретизування здебільшого набувають подоби історіографічного *ре-аналізу* та *ре-інтерпретації* класичного теоретичного спадку К. Маркса, М. Вебера, Е. Дюркгайма і Т. Парсонса, котрі заклали підвалини соціології.

5.3. Оцінювання потенціалів теоретичних підходів

Тернер обрав критеріями аналітичного співвіднесення описаних форматів і стратегій соціологічного теоретизування два виміри – рівень абстрактності та ступінь масштабності. Тобто всі розглянуті теоретичні підходи порівнюються за тим, наскільки абстрактними поняттями та твердженнями вони оперують і наскільки широке коло та високий ранг феноменів охоплюють ці поняття і твердження.

Тернер свідомий того, що ці два критерії – абстрактність понять і масштабність феноменів, позначених ними, – не взаємовиключні,

а радше певною мірою спряжені. Адже процес абстрагування передбачає позначення дедалі більшої кількості спостережених конкретних випадків, а отже – автоматично збільшує масштаб феноменів, позначених поняттями. Однак Тернеровий задум полягав не у створенні «елегантної типології», а в увиразненні того, що абстракція сама по собі не завжди означає ширше охоплення більш істотних феноменів у соціальному світі. Попри визнання перетину цих вимірів, він спробував графічно унаочнити та пояснити, що теоретичні схеми відрізняються переважно через ці два взаємопов’язані виміри – абстрактність і масштабність (рис. 5.4).

З огляду на абстрактність Тернер умовно локалізував різні теоретичні підходи на чотирьох рівнях. Найнижче – підходи, пов’язані із конкретними емпіричними контекстами: емпіричні узагальнення, що підсумовують певний набір результатів досліджень; причиннісні моделі, які зазвичай включають відображення кореляцій, що зв’язують емпірично виміряні змінні. Вище розташовано абстрактніші пропозиції середнього рівня, які намагаються пояснити

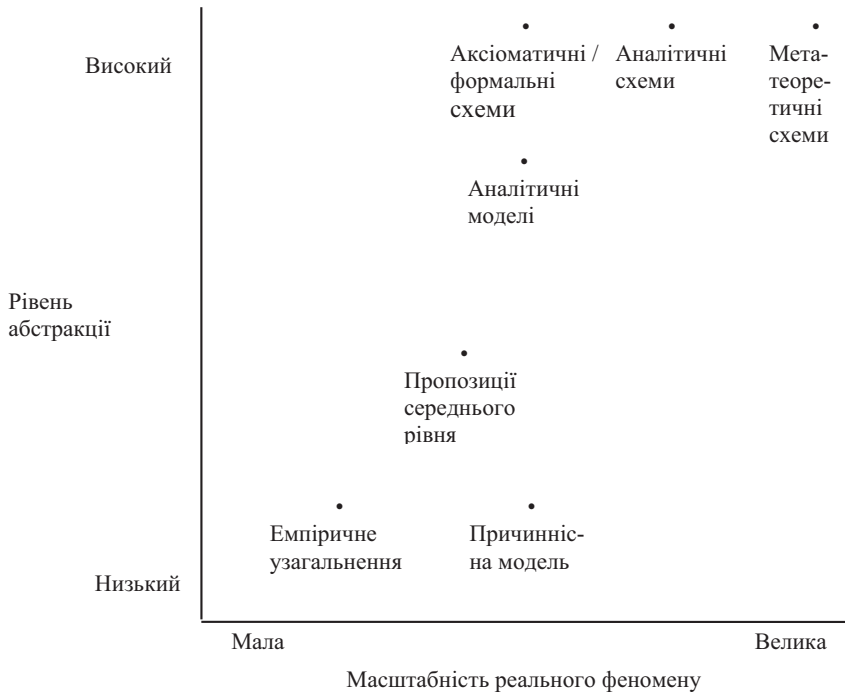

Рис. 5.4. Варіації в типах теоретичних форматів [Turner, 1990b: p. 21]

події для цілого класу феноменів. Проте абстрактність понять цих пропозицій обмежена емпіричним змістом, який вони позначають. Ще вище дислоковано абстрактніші, порівняно з пропозиціями середнього рівня, аналітичні моделі, що описують загальні властивості соціального світу для пояснення деякого загального класу емпіричних подій. На найвищому рівні розміщено найабстрактніші аксіоматичні/формальні, аналітичні та метатеоретичні схеми, які взагалі не містять прямих емпіричних референтів того чи того конкретного часу, місця або контексту. Ці типи теоретичних схем мають стосунок до основних і універсальних властивостей соціальної дії, взаємодії або організації людей і не беруть до уваги будь-які конкретні вияви чи контексти цих феноменів. Водночас зазначені типи охоплюють феномени різних масштабів: аксіоматичні/формальні схеми стосуються обмеженішого діапазону феноменів, ніж аналітичні та метатеоретичні схеми, які завдяки більшій кількості понять і тверджень позначають ширший спектр соціальних феноменів.

Дещо в іншому порядку Тернер згрупував ці самі типи стратегій теоретизування за масштабом або діапазоном феноменів, охоплених теоретичними твердженнями. Найобмеженіший предметний масштаб в емпіричних узагальненях, похідних від результатів конкретних досліджень, які зосереджуються на обмеженому діапазоні феноменів. Причиннісні моделі розширюють масштаб емпіричного узагальнення, позаяк дослідники часто додають в аналіз додаткові змінні через прагнення пояснити більшу дисперсію. Теорії середнього рівня ширші за масштабом, ніж емпіричні узагальнення та причиннісні моделі, бо намагаються пояснити цілий клас феноменів (девіації, урбанізації, революції тощо). Разом з тим мета теорії середнього рівня за визначенням полягає в обмеженні предметного масштабу для пояснення лише одного класу подій. Порівняно з теоріями середнього рівня аналітичні моделі у предметному вимірі масштабніші: хоча ці моделі теж стосуються певного діапазону феноменів, вони є предметно ширшими, бо легко включають інші змінні, можуть стати високоабстрактними й відображати лише загальніші процеси. Подібним чином лише обмеженого діапазону феноменів стосуються й аксіоматичні/формальні схеми: ці схеми зосереджені суто на одному певному «родовому» процесі соціального світу (формування консенсусу, конфлікт, обмін та ін.) та ігнорують інші. Предметно масштабнішими є аналітичні схеми, що претендують на всеосяжне охоплення соціального світу і пояснення людських дій, взаємодій та організації в одній великій схемі. І найширші за масштабом – великі метатеоретичні схеми, за допомоги яких намагаються по-

яснити все непояснене і презентувати філософське обґрунтування для розроблення конкретних форм таких пояснень.

Тернер оцінює потенціал усіх окреслених стратегій теоретизування виходячи з власних уподобань щодо соціологічної теорії. На його переконання, така теорія має бути водночас достатньою мірою: 1) абстрактною, тобто не переобтяженою поняттями з емпіричними референтами та прив'язками до конкретних соціальних контекстів, бо емпірика та соціальна конкретика лише унаочнюють теоретичні твердження; 2) точною у визначенні понять і в організації понять у твердженнях про те, що вони в принципі можуть бути виміряні й перевірені; 3) тестованою за допомоги емпіричних випробувань на фактах для уточнення даного пояснення реального світу через послідовне підтвердження слухних, удосконалення «незрілих» та усування хибних тверджень.

Згідно з цими умовами емпіричні узагальнення та причиннісні моделі є не теорією, а лише корисним підсумовуванням даних, що надто прив'язане до емпіричних контекстів і саме потребує теоретичного пояснення. Тому сподівання деяких соціологів розбудувати теорію на підставі резюмування емпіричних регулярностей Тернер розцінив як спробу виявити на підґрунті фактів властивості, набагато загальніші, ніж свідчать про них ці факти. Придатна теорія навряд чи постане внаслідок процесу суто підвищення рівня абстракції з емпіричних результатів: «Необхідний набагато більш творчий стрибок розуміння, і тому я не вважав би, що розбудова теорії починається з повного занурення в емпіричні факти. Підозрюю, що надто заглиблені у товщу фактів рідко підносяться над ними» [Turner, 1990b: p. 24]. Водночас він не заперечував вирішального значення обізнаності з емпіричними регулярностями для розроблення абстрактніших і всеосяжних теоретичних тверджень. Зокрема, причиннісна модель уможливило репрезентацію елементів теорії середнього рівня із тим, щоб зв'язати ці елементи зі специфікою конкретного емпіричного контексту. При цьому абстрактніші змінні переводять у конкретні емпіричні показники, а також роблять спроби репрезентації інших змінних, які, своєю чергою, впливають на зв'язок між залежною і незалежними змінними в даному емпіричному випадку. За спостереженням Тернера, тип причиннісних моделей (див. рис. 5.2) на практиці зазвичай доповнює окремі типи розглянутих вище пропозиційних схем (див. рис. 5.1).

Пропозиції середнього рівня видавалися Тернерові малокорисними для започаткування розбудови теорії: зазвичай вони вщерть наповнені емпіричним змістом, який здебільшого не стосується

більш базових, сталих і загальніших рис соціального світу. Теоретики, що теоретизують на середньому рівні (за Мертоном), дедалі більше перетворюються на емпіричних аналітиків, бо намагаються розробити способи перевірки своїх теорій. Тернер спостеріг, що їхні пропозиції, своєю чергою, поступово уподібнюються емпіричним узагальненням, оскільки поступово доповнюються емпірично-дослідницьким змістом. Натомість вкрай рідко підвищується рівень абстракції теорій середнього рівня через вилучення істотних та емпіричних референтів. Причина схильності здебільшого перевіряти пропозиції, а не експлікувати загальніший та абстрактніший зміст їх вбачається в тому, що їх легше перевіряти, бо узагальнення наповнені змістом і подані пропозиційно. Як наслідок теорії середнього рівня в різних конкретних предметних субполях соціології недостатньо абстрактні й здебільшого є серіями підсумків емпіричних узагальнень, які самі потребують теоретичного пояснення. Утім узагальнення середнього рівня, як і загалом емпіричні узагальнення, можуть мати певний теоретичний потенціал. Оскільки вони різняться за мірою цього потенціалу, Тернер наполягає, що доцільно вважати їх теоретичними, якщо: 1) їхні змінні відносно абстрактні; 2) вони стосуються основних і фундаментальних властивостей соціального світу, які є предметами й інших основних сфер досліджень.

Серед переваг аксіоматичної розбудови теорії Тернер зазначив, по-перше, можливість застосування високоабстрактних понять, що охоплюють широке коло пов'язаних феноменів. Ці абстрактні поняття не мають бути безпосередньо вимірюваними, позаяк вони логічно пов'язані з конкретнішими й вимірюваними пропозиціями. Останні ж, коли вони емпірично перевірені, можуть опосередковано репрезентувати абстрактніші пропозиції й аксіоми для емпіричного тестування. Внаслідок такого логічного взаємозв'язку пропозицій та аксіом теоретизування може стати ефективнішим, позаяк неможливість емпірично спростувати певну пропозицію опосередковано засвідчує вірогідність інших пропозицій та аксіом. По-друге, використання такої логічної системи виведення пропозицій з абстрактних аксіом уможливило також генерування додаткових пропозицій про не відомі або не передбачені раніше відношення між соціальними феноменами.

Разом з тим Тернер вкотре зауважив й деякі фатальні обмеження щодо використання аксіоматичної теорії в соціології. Вона може бути використана лише тоді, коли: 1) є дуже точні визначення понять; 2) поняття зорганізовані у пропозиції з використанням точного обчислення, яке однозначно вказує на відношення між ними;

3) є контроль над усіма потенційними сторонніми змінними, оскільки тісна логічна система дедукції від аксіоми до емпіричної реальності не спотворена сторонніми чинниками. Однак Тернер не бачив можливостей коректного – із суворим дотриманням правил дедукції – використання найважливіших понять і пропозицій у соціології: ці поняття не встановлені з достатньою точністю і не можуть бути включені в пропозиції, які однозначно визначають зв'язок між ними. Також соціологи рідко можуть забезпечити контроль над усіма потенційними сторонніми змінними, і не завжди можна виключити спотворювальні ефекти їхнього впливу.

Позаяк Тернер не вбачав можливим коректно реалізувати в соціології аксіоматику повною мірою, він виявив, що її обмеження часто ігноруються у пропозиційному теоретизуванні з використанням атрибутики аксіоматичної теорії. Це має наслідком продукування, в найліпшому разі, псевдоаксіоматичних схем у вигляді пропозиційних схем формального типу. Загалом саме такий тип нестрогої, або послабленої версії аксіоматичних схем переважає у соціологічному теоретизуванні. Цей тип – формальне теоретизування – Тернер визначив як найпридатніший підхід у розбудові теорії, оскільки він містить абстрактні поняття, пов'язані з достатньою точністю, щоб бути перевіреними.

Проте відправною точкою для перспективного формального теоретизування Тернер схильний вважати аналітичне моделювання. Він стверджує, що аналітичні моделі можуть бути великою мірою інтуїтивними, але загалом важко перевіряються: вони містять забагато понять із надто різноманітними зв'язками, щоб бути безпосередньо випробовуваними. Відтак найкориснішим видається використання аналітичної моделі для визначення процесів, завдяки яким пов'язані поняття у формальному твердженні. Тобто модель має унаочнювати те, чому, як і завдяки яким основним процесам пов'язані різні феномени. Вирізняючи ці основні процеси й відображення їх взаємозв'язків, можна краще осягнути сенс важливих соціальних процесів, про які потрібно розвивати формальні пропозиції. І попри те, що аналітична модель загалом не підлягає точному випробуванню через надмірну складність, її можна розкласти на абстрактні пропозиційні твердження, які піддаються остаточному тестуванню.

Попри те, що аналітичні схеми розглядалися розробниками як необхідна передумова для продукування тестованих теоретичних тверджень, Тернер закинув їм неперевірюваність і неточність. Він не поділяв думки тих, хто вважав сенсифікуювальні схеми альтернативою науці й зауважив, що багато з цих схем є надто інтуїтивними.

За його твердженням, розробники схем сенсифікації зуміли позначити універсальні й «родові» властивості соціального світу і пропонували глибокі ідеї стосовно їхньої динаміки. Водночас Тернер відзначив, що схеми сенсифікації у підсумку стають самопідтверджувальними через їхню нестрогу структурованість і нечіткість: факт завжди можна так чи так увідповіднити цим схемам, не лишаючи підстав для їх перегляду. Звісно, такого роду схема ніколи не може бути спростована чи вдосконалена на підставі врахування фактичних емпіричних подій. Таким чином, Тернер дійшов висновку, що сенсифікувальні схеми є найкориснішими тоді, коли вони використовуються для орієнтації на важливі феномени, а потім розробляються з пропозиціями й аналітичними моделями.

Подібним чином самопідтверджувальними стають і натуралістичні схеми, що виявляють тенденцію до «надмірного занепокоєння їхньою архітектурною величчю»: «Прагнучи побудувати впорядковану схему, яка відображає на абстрактному рівні емпіричний світ у всіх його вимірах, натуралістичні схеми стають дедалі складнішими; оскільки нові елементи додаються до схеми, зусилля з узгодження нових частин зі старими переважають над тим, як зробити схему перевірюваною. Понад те, схему в цілому неможливо перевірити, оскільки відношення між її елементами охоплюють надто широкий спектр явищ і рідко викладені з достатньою точністю. І якщо неточність ускладнюється абстрактністю, то емпіричні тести трапляються нечасто, оскільки незрозуміло, як протестувати будь-яку частину схеми» [Turner, 1990b: p. 24]. Звідси невинне розгалужування системи аналітичних категорій стає самоціллю теоретизування такого зразка, що свого часу й унаочнив Парсонсовий теоретичний спадок. Утім соціологічна теорія не може обмежуватися лише класифікацією або таксономією понять. Це тільки початок, але далеко не завершення теоретизування. Система категорій, що впорядковує емпіричні спостереження, або таксономія як опис закономірностей світу, потребує теоретичного пояснення. Зрештою, натуралістичні схеми є надто жорсткими і складними, щоб стимулювати теорію поза межами параметрів, покладених самою такою схемою.

Як контрпродуктивні Тернер розцінив спроби створення метатеорії, що передують розробленню точніших теоретичних тверджень. Таке завчасне або апріорне метатеоретизування загрузло у тривалих філософських дебатах: ідеалізм vs матеріалізм, суб'єктивізм vs об'єктивізм, реалізм vs номіналізм, індукція vs дедукція, причинність vs асоціація тощо. Результатом їх стали нерозв'язні теоретичні дилеми конфлікту/інтеграції, дії/структури, визначальної сили або ціннос-

тей і вірувань, або матеріальних умов існування людей. І в підсумку «прихильники різних філософських таборів настільки переймаються своїми дебатами (які за своєю природою ніколи не можуть скінчитися), що ніколи не переходять до розбудови теорії» [Turner, 1990b: р. 24]. Тож метатеоретичні схеми залишаються дифузними, неточними й малозмістовними. Метатеоретизування як метааналіз теоретичного корпусу соціології перетворилося на самопідтримувальну та самовисвітлювальну вправу з невеликим ефектом від накопичення знань [Turner, 1991: р. 249]. Метатеорія стала самоціллю, що затримує розбудову теорії. Соціологічне теоретизування подрібнилося на конкурувальні осередки теоретиків, що посідають взаємовиключні позиції в дискусіях. А метатеоретики за визначенням покликані допомогти розв'язати ці суперечки теоретиків, натомість тільки посилюють і поглиблюють їх.

Загалом Тернер вважав сутністю сучасної соціологічної теорії те, що вона здебільшого є серією натуралістичних аналітичних схем, аналітичних схем сенсифікації й різноманітних структурованих систем абстрактних формальних пропозицій. Дилема способів розбудови соціологічної теорії виявляє себе переважно як: 1) розроблення високоформальних систем абстрактних законів і строгого тестування їх з точністю процедур вимірювання як у природничих науках; 2) окреслення кола загальних понять, що сенсифікують та орієнтують на важливі процеси в соціальному світі, використовуються як інтерпретаційні рамки і не підлягають строгій перевірці.

Водночас Тернер спостеріг певні тенденції в уподобаннях стратегій теоретизування залежно від епістемологічних позицій і масштабу предметної спеціалізації теоретика. Зокрема, формальні схеми пропозицій та натуралістичні аналітичні схеми здебільшого використовують теоретики, які прагнуть розвивати соціологію за взірцем природничих наук та/або зосереджують свою увагу на макроструктурних процесах. Натомість теоретики, які не надто поділяють прагнення уподібнювати соціологію природничим наукам та/або зосереджуються на осягненні мікросоціальних феноменів, здебільшого віддають перевагу використанню сенсифікувальних аналітичних схем. Такий брак однотайності серед соціологів інші дослідники зазвичай трактують як мультипарадигмальність соціологічної науки [Танчер, 1994: с. 9]. Водночас Тернеровий діагноз стану соціологічного теоретизування взагалі оскаржив парадигмальність соціології з огляду на її незрілість:

«Значна частина того, що зветься соціологічною теорією, насправді є лише вільною кластеризацією неявних припущень, деяких основних понять та різних видів теоретичних тверджень і форматів.

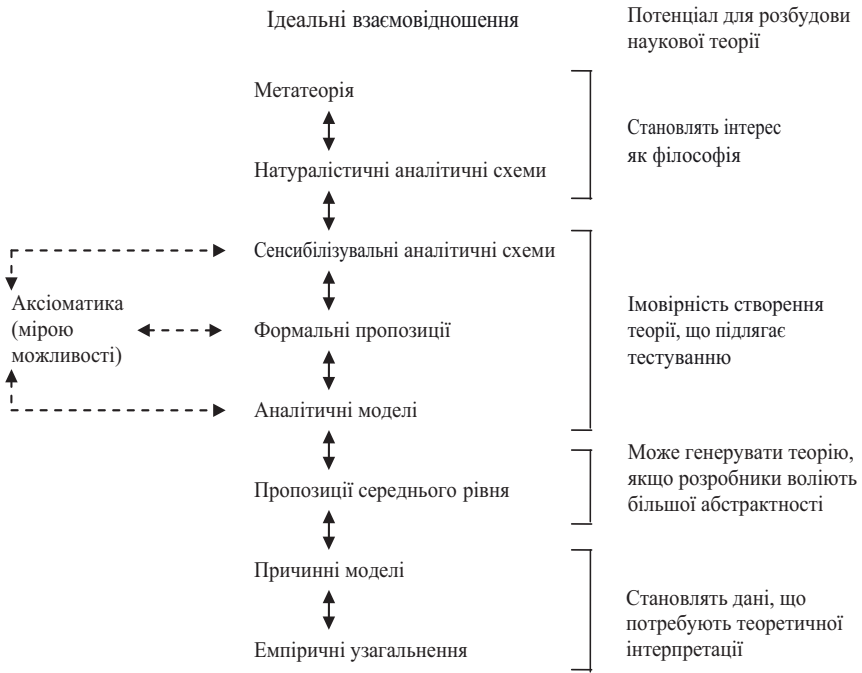
Утім жоден з них не домінує або не є достатньо точним, щоб сформулювати парадигму. Іноді припущення явно виражаються і слугують для інспірування абстрактних теоретичних тверджень, що містять чітко визначені поняття, але більшість соціологічних теорій являють собою словесний «образ суспільства», а не строго побудований набір теоретичних тверджень, зорганізованих у логічно узгодженому форматі. Таким чином, велика частина «теорії» є насправді загальною перспективою або орієнтацією на розгляд різних рис соціального світу» [Turner, 1990b: p. 29–30].

Отже, жоден теоретичний підхід не визнається достатньо послідовним, точним і доведеним, щоб утворити парадигму абстрактних понять та законів, а також підтверджених результатів досліджень. Звідси Тернер припускає, що поняття парадигми, впроваджене в науковий обіг Т. Куном, занадто сильне для того, щоби відображати справжній поточний стан соціологічного теоретизування. У підсумку він визначає соціологію як *перед-парадигмальну* науку. Розбудову повноцінної соціологічної парадигми має на меті Тернерова стратегія теоретизування, окреслена з огляду на з'ясовані вади та переваги подібних стратегій його попередників.

5.4. Позитивістська стратегія (мета)теоретизування

Методологічне самовизначення та аудит можливостей соціологічного теоретизування додали Тернерові сміливості й наснаги рішуче і твердо проголосити від імені соціологів: «... ми здатні відкрити абстрактні закони інваріантних властивостей універсуму, але такі закони потребуватимуть доповнення сценаріями (моделями, описами, аналогіями) процесів, що лежать в основі цих властивостей» [Тернер, 1994: с. 122; 1999: с. 107]. Він не виявив необхідних конфліктів між теоретичними підходами до накопичення знань у соціології. Справжні конфлікти спостерігалися лише між теоретиками, які наполягали на найбільшій важливості свого підходу до розбудови теорії. З цього погляду, конкурувальна і конфліктна самоізоляція теоретичних стратегій постає як непродуктивна для кожного з них окремо, бо лише в тісному взаємозв'язку вони можуть стати плідними.

Звідси Тернеровий теоретичний підхід передбачає вибіркову інтеграцію потенціалів розглянутих вище стратегій соціологічного теоретизування. Власну інтегративну стратегію розбудови соціологічної теорії він унаочнює схематично (рис. 5.5).

Рис. 5.5. Взаємовідношення між теоретичними підходами і потенціалом розбудови теорії [Turner, 1990b: p. 26]

Локалізація кожного теоретичного підходу у візуальному просторі схеми відбиває Тернеровий ідеалізований погляд на правильне місце і роль підходу в генерації знань. Отже, його стратегія в загальних рисах полягає ось у чому: «... будувати гнучкі, сенсибілізуювальні аналітичні схеми, абстрактні закони та абстрактні аналітичні моделі, використовувати кожен із цих трьох аналітичних стратегій як коригування до двох інших; потім випробовувати абстрактні судження на їх правдоподібність» [Тернер, 1994: с. 154; 1999: с. 152]. Із початком накопичення цілісних сукупностей формальних законів на основі потенціалу схеми сенсибілізації бажано отримати основні поняття і розглянути їх як основні сенсибілізуювальні та орієнтувальні поняття соціології. Тобто можна починати теоретизування із розбудови сенсибілізуювальних аналітичних схем. Це має вможливити попереднє виокремлення ключових властивостей соціального світу. На підставі розроблених схем сенсибілізації можна виводити формальні абстрактні пропозиції, які підлягають тестуванню, та аналітично моделювати процеси, відображувані поєднанням понять у цих пропозиціях.

Виведення формальних пропозицій та аналітичне моделювання їхнього контенту може призводити до перегляду вихідної схеми сенсбілізації. Утім найважливішим для розбудови теорії Тернер вважає обмін між формальними пропозиціями й аналітичними моделями: «Існує творча синергія між перекладом пропозицій у моделі та перекладом моделей у пропозиції. Це рівень, на якому головно має створюватися теорія» [Turner, 1990b: p. 26–27]. Архітектура аналітичної моделі може спонукати також до перегляду формальної пропозиції. Однак загалом усі ці три типи теоретизування взаємно посилюють одне одного і можуть стати підґрунтям для виходу на рівень аксіоматики.

Предметом теоретизування тут має бути лише те, що є загальним і універсальним для соціального світу, а не емпіричні закономірності, які постійно змінюються. Зокрема, свого часу ранні теоретики соціології виокремили серед універсальних і фундаментальних властивостей соціального світу взаємодії, обмін, продуктивність, диференціацію, (дез)інтеграцію, конфлікт, владу, ієрархії тощо [Turner, 1979: p. 438–446]. У Тернеровому розумінні теорія має зводитися до артикуляції загальних принципів, що пояснюють взаємозв'язки цих властивостей. У збереженні теорії на такому високому рівні абстракції вбачалася можливість запобігти її небажаному ускладненню. Кінцевий критерій валідності теоретичних принципів вбачався в тому, чи відображають вони динаміку деяких властивостей світу, що завжди присутні, коли люди діють, взаємодіють та організуються [Turner, 2010a: p. 7]. Тернер схильний розглядати загальну теорію людської соціальної організації як довільну сукупність абстрактних принципів, які можуть бути використані, щоб пояснити певну емпіричну регулярність. Передумовою пояснення визначається здатність побачити емпіричні структури та процеси як приклади загальніших типів соціокультурних утворень, керованих невеликим набором основних соціальних сил, пояснюваних теоретичними принципами. Попри взаємозв'язки між «родовими» силами соціального світу, принципи, що відображають ці взаємозв'язки, не варто інтегрувати в систему: «Принципи не потрібно впорядковувати в деякій більшій метатеоретичній системі, натомість кожен принцип може стати чинним самостійно і, власне кажучи, має залишатися чинним самостійно, оскільки щойно ви намагаєтеся побудувати логічну систему принципів, відбувається експоненціальне ускладнення» [Turner, 2010a: p. 8]. У такий спосіб Тернер прагне запобігти нескінченним спробам зведення принципів у цілісну й узгоджену теорію на кшталт системи категорій Т. Парсонса, щоб уникнути долі останньої.

Решті типів соціологічного теоретизування в Тернеровій стратегії розбудови соціологічної теорії відведено допоміжні завдання. Зокрема, Тернер вважає, що розробники пропозицій середнього рівня рідко усвідомлюють і реалізують їхній теоретичний потенціал, бо продукують здебільшого емпіричні узагальнення, а не формальні пропозиції. Він розраховує на те, що пропозиції середнього рівня можуть дати теоретикам підстави для аналітичного моделювання, яке, своєю чергою, сприятиме розвитку абстрактніших пропозицій. Проте стимулювати теоретиків середнього рівня підвищувати рівень абстрагування своїх емпірично зведених тверджень може вже наявна сукупність корисних абстрактних пропозицій. За задумом Тернера, теорії середнього рівня також можуть стати знаряддям, завдяки якому абстрактніші пропозиції увідповіднюватимуться різним конкретним емпіричним проблемам. Тобто теоретизування середнього рівня розглядається як імовірна частина дедуктивного розрахунку формальної теоретичної системи.

Хоча Тернер не вважає теоретичними причинні моделі та емпіричні узагальнення самі по собі й без «творчих стрибків у масштабах і абстракції», він розраховує на потенціал технік узагальнення досліджень і причиннісного моделювання емпіричних змінних. Їхня корисність вбачалася передусім у тому, що вони: 1) мають уможливити осягнення сенсу емпіричних закономірностей; 2) допоможуть перевіряти наслідки формальних теорій; 3) стимулюватимуть індуктивні зусилля для розроблення абстрактніших пропозицій більшого масштабу. У цьому контексті неодноразово наголошується плідність у практиці теоретизування процесу абдукції – одночасного поєднання логік індукції й дедукції [Turner, 1979/80: р. 149; 2006: р. 453]. Ідеться про вихід за межі випадків, коли теорії постають внаслідок індуктивного процесу оцінювання емпіричних даних або є дедуктивними за походженням. Розбудова теорії на підставі абдукції відбувається внаслідок циклічного руху думки теоретика «вперед і назад» між абстрактним і «родовим», з одного боку, і емпіричним та історичним – з іншого. При цьому емпіричні знання неодноразово використовуються для оцінювання й уточнення абстрактних понять – і навпаки.

Попри визначення метатеорії та натуралістичних аналітичних схем як «цікавої філософії, але поганої теорії», Тернер не був схильним нехтувати їхнім потенціалом. Він припускав, що метатеоретичні міркування можуть бути складником загальної аналітичної схеми або системи формальних пропозицій, і це вможливить розгляд і врахування очікуваних наслідків таких міркувань для теоретич-

ної схеми. Обмірковування метатеоретичних наслідків формальної аналітичної схеми видається можливим після її розбудови: «... таке розмірковування може допомогти переформулювати або уточнити аналітичні схеми, які, можливо, допоможуть побудувати нові чи відновити старі формальні пропозиції» [Turner, 1990b: p. 26]. Проте власне наявні метатеорії та аналітичні схеми Тернер вважав безнадійно самодостатніми й відокремленими від тієї реальності, яку вони, можливо, колись допоможуть пояснити. Отже, він уже вкотре наголошував на необхідність цілісної сукупності формальних законів, які уможливили б повернення метатеорій та аналітичних схем у царину тестування.

Згодом Тернер став ще лояльнішим до соціологічного метатеоретизування. У його статтях уже розрізнялися «надуживання й використання метатеорії» та припускалася можливість «розроблення кумулятивних і практичних знань через метатеоретизування» [Turner, 1990a; 1991]. За власним зізнанням Тернера, свою крайню позицію неприйняття цього формату він переглянув під впливом критики її з боку Дж. Ритцера, а також під враженням* від переконливо обґрунтованої Ритцерової типології метатеоретизування [Turner, 1991: p. 251]. Тернер визнав свою особисту залученість до всіх трьох типів метатеоретизування, що їх виокремив Ритцер з огляду на кінцеву мету розбудови метатеорії: 1) глибше розуміння теорії в її історичному, когнітивному, контекстуальному та організаційному контексті; 2) аналіз наявних теорій і використання їх для побудови кращих теорій; 3) створення загальнотеоретичної основи, яка виходить за рамки наявних теорій та інтерпретує їх. Водночас Тернер уточнив, що його власне метатеоретизування здебільшого включає цілеспрямований детальний аналіз і синтез наявних теорій для створення кращої теорії, тобто належить до другого з цих Ритцерових типів. Саме з цим типом він пов'язав свої сподівання на розбудову корисної й актуальної кумулятивної соціологічної теорії, позаяк вбачав у ньому потенціал для пояснення фундаментальної функційної динаміки соціального світу.

Від інших двох типів метатеоретизування із Ритцерової типології Тернер не очікував особливої користі для розвитку соціології і вважав за доцільне залишити їх історикам та філософам. Зрештою, він став настільки впевнено почуватися в ролі метатеоретика, що навіть висловив застереження стосовно практики метатеоретизування у вигляді низки «метатеоретичних табу»:

---

* Тернер визначив цю Ритцерову типологію як «мета-метатеорію» – перехід на наступний, ще вищий рівень метатеоретизування [Turner, 1990a: p. 38].

1. Уникати розмов про теоретиків. Натомість говорити про теорії.
2. Уникати обговорень інтелектуального контексту, місця й часу. Натомість обговорювати соціальні процеси, позначені поняттями, моделями та пропозиціями.
3. Уникати дискусій з приводу філософських питань. Натомість вкласти енергію в прості припущення, що існує світ і що його можна зрозуміти, використовуючи поняття, моделі та пропозиції.
4. Уникати зобов'язань щодо ідеологій. Натомість розробляти поняття, моделі та пропозиції, що позначають оперативні процеси у світі (завжди знайдеться той, хто виявляє ідеологічні упередження й без нашої допомоги).
5. Ігнорувати деталі історії. Натомість розглядати ті загальні й «родові» процеси, які розрізняються за часом і місцем (залишити щось історикам чи, якщо й використовувати історію, то лише для емпіричної перевірки або оцінювання теорії чи моделі) [Turner, 1990a: p. 39–40; 1991: p. 252].

Перші два застереження, по суті, заперечували доцільність одного з Ритцерових типів метатеорії, спрямованого на глибше розуміння теорії в її історичному, когнітивному, контекстуальному та організаційному контексті. Тут для Тернера взірцем-мірилом були продуктивні зрілі, зокрема природничі, науки: представники їх в абсолютній більшості не переймалися біографічними та історіографічними дослідженнями теоретизування у своїх галузях, а власне теоретизували. Водночас застереження щодо філософських дискусій відбивало побоювання, яке й наразі поділяють багато соціологів. Зокрема, стосовно розв'язування соціологічних теоретичних дилем як «невичерпного за дискурсивною винахідливістю з'ясування одвічних для схоластів усіх часів і народів питань» на кшталт «питання стосовно первинності курки чи яйця» [Головаха, 2004: с. 10, 11]. «Табу» ідеологічних упереджень аргументувалося непродуктивністю як безнадійно песимістичної критики соціальної дійсності з одночасним пропагуванням соціальних утопій, так і безоглядної її апологетики.

Заклик до ігнорування історичних деталізацій у соціологічному метатеоретизуванні не означав, що Тернер заперечує історизм як продуктивну епістемологію. Навпаки, він неодноразово наголошував, що найбільш інтелектуальний результат у соціологічних поясненнях мають генерувати позитивізм та історизм [Turner, 1992: p. 55; 2006: p. 461]. За його твердженням, жоден із цих двох типів пояснення не перевершує іншого: вони є просто двома дуже різними способами зрозуміти соціальний світ, що можуть доповнювати один одно-

го. Позитивіст створює номотетичне пояснення – виводить загальні закони оперативної динаміки основних властивостей соціального світу в будь-який час і в будь-якому місці. Ці закони використовуються далі для осягнення конкретних емпіричних подій. Натомість історик описує події в їхніх історичних контекстах як наслідки унікальної констеляції та перетину дій різних чинників у певний момент часу. Тобто з'ясовується сукупність і послідовність подій, що викликають певний окремий результат. Разом з тим Тернер не лише окреслював своїми застереженнями межі можливого й доцільного в метатеоретизуванні, а й детально інструктував щодо його провадження. Він рекомендував метатеоретикам власні «рецепти» реалізації цієї дослідницької практики:

1. Оцінити ясність та адекватність понять, пропозицій і моделей.
2. Запропонувати точки подібності, збіжності або розбіжності з іншими теоріями.
3. Поєднати наявні емпіричні (в тому числі історичні) дослідження, щоб оцінити достовірність теорії.
4. Вибрати те, що вважається корисним і правдоподібним у теорії, а не те, що поступається цим критеріям.
5. Синтезувати теорію або її частини з іншими теоріями.
6. Переписати теорію у світлі емпіричних або концептуальних міркувань.
7. Формалізувати теорію, точніше сформулювавши її.
8. Переформулювати теорію кращою мовою.
9. Зробити умовиводи з теорії, щоб полегшити емпіричне оцінювання [Turner, 1990a: p. 40; 1991: p. 253].

Кожна з цих інструкцій показує, що межі між Тернеровими версіями соціологічного теоретизування й метатеоретизуванням є доволі розмитими. У пізніших своїх працях він не лише не увиразнював ці межі, а й узагалі доволі рідко оперував термінами «метатеорія», «метатеоретизування» і «метатеоретичне». Однак загалом прагнення Тернера вивести загальні теоретичні принципи соціології можна трактувати як спробу розбудови соціологічної метатеорії.

Тернер надихався творчим спадком раннях теоретиків соціології, які зосереджувалися на універсальних і фундаментальних властивостях соціального світу. Під враженням від їхнього доробку він вважав, що соціологічна теорія повинна розкривати загальне в соціальному світі, а не конкретне за часом та контекстом, тому соціологічне теоретизування має починатися з виокремлення фундаментальних властивостей соціального світу, які виходять за межі обставин часу, місця і контексту. Потрібно з'ясувати загальні підвалини всіх

випадків соціальної організації людей і розробляти відповідні поняття. Наступним кроком має стати визначення ключових відношень і зв'язків між основними властивостями світу, узагальнення й відображення цих зв'язків у вигляді сукупності абстрактних принципів, що мають стати засадами розуміння соціального світу. Водночас інтереси теоретиків повинні вийти за межі вивчення суто інваріантних регулярностей у цьому світі й охопити вивчення їхніх причин і механізмів. При цьому соціологам не варто перейматися надмірним занепокоєнням формою аксіоматичних умовиводів згідно зі строгими вимогами логічного позитивізму.

На підставі порівняльного аналізу відомих теоретичних підходів у соціології Тернер упевнився, що найкращі можливості для започаткування соціологічного теоретизування відкриваються у процесі розбудови та взаємодоповняльного застосування: 1) сенсифікаційних аналітичних схем; 2) формальних пропозиційних схем; 3) аналітичних моделей. Схеми сенсифікації вможливають позначення ключових властивостей соціального світу, що підлягають теоретизуванню. Формальний тип пропозиційних схем може стати знаряддям для виведення загальних пояснювальних принципів щодо основних взаємозв'язків цих властивостей. Аналітичне моделювання здатне забезпечити пояснення локальних емпіричних закономірностей на підставі загальних теоретичних принципів. Реалізація всіх цих можливостей у доробку Дж. Тернера останніх років становитиме предмет моїх наступних розвідок.

Джерела

Гидденс, Э. (2003). *Устройство общества: Очерк теории структуризации*. Москва: Академический проект.

Головаха, Є. (2004). Соціологічне знання: специфіка, критерії науковості та перспектива розвитку. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 5–14.

Мертон, Р. (2006). *Соціальна теорія і соціальна структура*. Москва: АСТ, Хранитель.

Парсонс, Т. (1998). *Система сучасних обществ*. Москва: Аспект Пресс.

Танчер, В. (1994). Теорія в соціології: особливості і шляхи її розвитку (вместо вступу). В: В. Танчер (Ред.), *Соціологічна теорія сьогодні: збірник статей американських і українських теоретиків* (сс. 3–11). Київ: Інститут соціології НАН України.

- Тернер, Дж. (1994). Аналитическое теоретизирование. *TESIS*, 4, 119–157.
- Тернер, Дж. (1999). Аналитическое теоретизирование. В: А. Ф. Филиппов (Ред.), *Теория общества: фундаментальные проблемы* (с. 103–156). Москва: Канон-пресс-Ц.
- Turner, J. H. (1979). Sociology as a Theory Building Enterprise: Detours from the Early Masters. *The Pacific Sociological Review*, 22 (4), 427–456.
- Turner, J. H. (1979/80). Toward a Social Physics: Reducing Sociology's Theoretical Inhibitions. *Humboldt Journal of Social Relations*, 7 (1), 140–155.
- Turner, J. H. (1985). In Defense of Positivism. *Sociological Theory*, 3 (2), 24–30.
- Turner, J. H. (1990a). The Misuse and Use of Metatheory. *Sociological Forum*, 5 (1), 37–53.
- Turner, J. H. (1990b). *The Structure of Sociological Theory*. Belmont, CA: Wadsworth.
- Turner, J. H. (1991). Developing Cumulative and Practical Knowledge through Metatheorizing. *Sociological Perspectives*, 34 (3), 249–268.
- Turner, J. H. (1992). If Not Positivism, Then Why Is Sociology Important? *The Canadian Journal of Sociology / Cahiers canadiens de sociologie*, 17 (1), 54–61.
- Turner, J. H. (2006). Explaining the Social World: Historicism versus Positivism. *The Sociological Quarterly*, 47, 451–463.
- Turner, J. H. (2010a). *Theoretical Principles of Sociology. Vol. 1: Macrodynamics*. New York: Springer.
- Turner, J. H. (2010b). *Theoretical Principles of Sociology. Vol. 2: Microdynamics*. New York: Springer.
- Turner, J. H. (2012). *Theoretical Principles of Sociology. Vol. 3: Mesodynamics*. New York: Springer.